

Beschouwingen rond de huizencollectie van de Vereniging Hendrick de Keyser

R. Meischke

De opbouw en betekenis van de collectie

Voor de bestudering van woonhuizen biedt het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser grote mogelijkheden. Deze over het hele land werkzame vereniging werd in 1918 opgericht en beheert thans circa 350 panden.

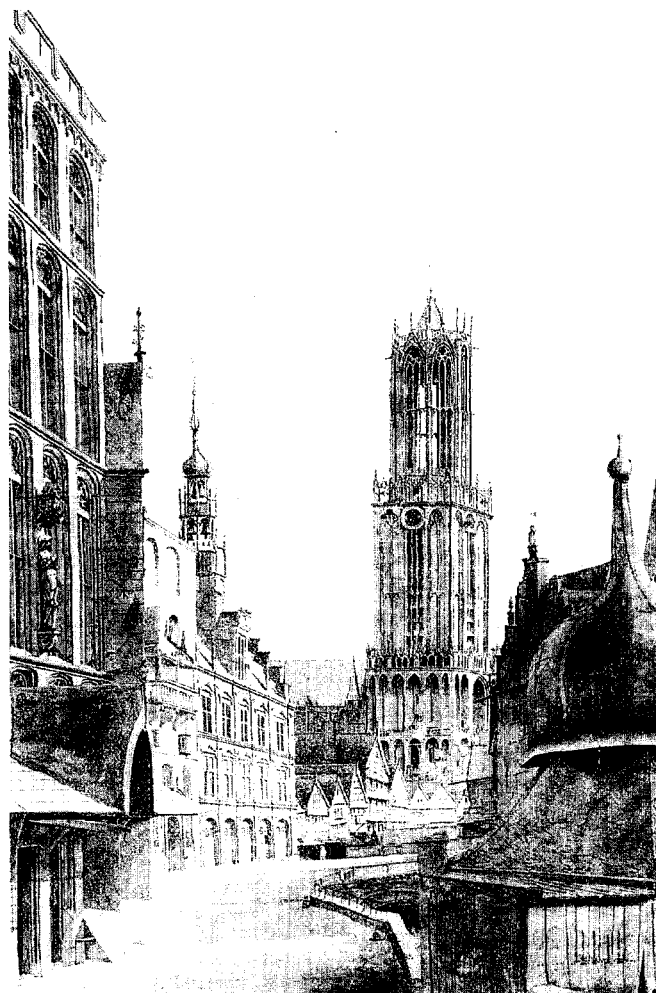
Door de groei van de steden in het laatste kwart van de 19de eeuw verminderde de waarde van de oudere huizen. Daarentegen deed cityvorming de grondprijzen stijgen. Beide factoren leidden tot nieuwbouw en verval. De ogen van het publiek voor wat er verloren dreigde te gaan werden geopend door binnen- en buitenlandse publicaties. Op de reisbeschouwingen van de Fransman Henri Havard volgde in 1890 de eerste kunsthistorische studie over de Hollandse architectuur uit de 16de en 17de eeuw van de Duitser Georg Galland (afb. 2).

Pas de mogelijkheid fotografische opnamen in tijdschriften te reproduceren bracht de oude gevels in vele huiskamers. Het in 1908 – in navolging van het Engelse *Country life* – opgerichte weekblad *Buiten* speelde daarbij een grote rol. Vooral de artikelenserie 'Slopend herboren Nederland' in 1913, ter gelegenheid van het honderd jarige herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid, maakte duidelijk wat in die periode verloren was gegaan. Ook het boek *Old Houses in Holland* van Sydney R. Jones, dat in 1913 als nummer van *The Studio* verscheen, trok de aandacht. De met veel begrip naar fotos vervaardigde pentekeningen gaven een beeld van een dromerig oud land met bijzondere gevels. Het was precies het genre waarop 'Hendrick de Keyser' enkele jaren later het oog zou laten vallen. Veel van de door Jones afgebeelde huizen zouden later in het bezit van de nieuwe vereniging komen (afb. 3-5,8).

Het was geenszins de bedoeling een collectie aan te leggen waarin alle bouwstijlen en huistypen vertegenwoordigd zouden zijn. De nieuw verworven huizen moesten na herstel te exploiteren zijn. De herstelkosten zouden worden bestreden uit een hoger rendement na de opknopbeurt. Dit uitgangspunt bleek te optimistisch. Ook particulieren en gemeenten ontfermden zich wel over enkele oude huizen, maar deze goede bedoelingen leidden meestal tot een kwijnend bestaan van deze objecten. Enkele van deze panden werden later in arren moede aan 'Hendrick de Keyser' overgedragen.

De publicaties van 'Hendrick de Keyser' van 1928-1969

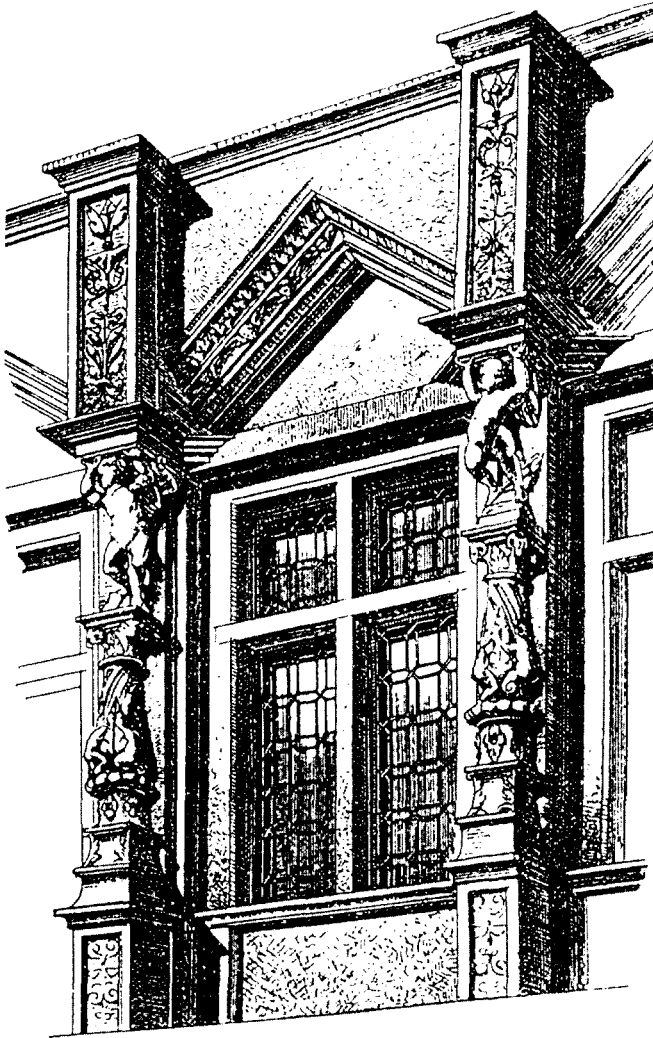
In de eerste tien jaren van de vereniging werden 62 panden verworven. Daarbij werden de gevels op sobere wijze hersteld en werd aan het inwendige het hoogstnodige verbeterd. Dit

Afb. 1. Utrecht, Oudegracht. Links het huis De Keyser (1446). Midden het raadhuis met een hoog middeleeuws woon-pakhuis en een uitbreiding uit 1546. Rechts een reeks houten gevels aan de Vismarkt (P.J. Saenredam 1636).

werk geschiedde meestal onder leiding van C. Visser, een ambtenaar van het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht van Amsterdam en adviseur van de Vereniging.

Het bestuur was met recht trots op het nieuwe bezit en toonde dit in het eerste Gedenkboek (1928) met als titel *Oud-Hollandsche bouwkunst en haar behoud*. Alle huizen werden er full-page

Afb. 2. Zaltbommel. Waterstraat 24. Eerste verdieping. Bewaard gebleven geveldeel, 1540. De enige bekende gevel met kandelaberzuiltjes. De beide middelste zijn iets breder. (G. Galland, 1890, 29)

afgebeeld. De schrijvers van de 14 bijdragen kwamen uit het bestuur, de monumentenzorg, de musea en de universiteiten. Enkele bijdragen handelden over de financiële kant en het beheer van de huizen. Daaruit bleken de beperkingen van het aankoopbeleid. Andere artikelen gingen over interieurs en stedenschoon. Van een zestal panden werd een individuele bouwgeschiedenis geschreven.

Ook werden enkele aspecten van het 'koopmanshuis' belicht. Ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan volgde in 1939 een tweede gedenkboek. Door de crisis was de collectie ondertussen slechts tot 85 panden gegroeid. Het titelblad omschreef de doelstelling nu als 'tot behoud van architectonische of historisch belangrijke oude gebouwen'. De schrijver F.A.J. Vermeulen was werkzaam bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en tevens bestuurslid van de vereniging. Zijn boek bevatte een

inleiding van 24 pagina's, gevolgd door besprekingen van de afzonderlijke panden. De 171 afbeeldingen waren in chronologische volgorde geplaatst.

Vermeulen was uitstekend op de hoogte van de bouwkunst tussen 1500 en 1700, het tijdvak waarin de meeste huizen die de Vereniging bezat waren gebouwd. Hij legde nu eens niet alle aandacht op de enkele verwaterde geveldetails die ontleend waren aan de grote Europese stijlen, maar beklemtoonde het 'landseigen' karakter. Elders betreunde hij de ondergang van dit 'volkse' regionalisme na 1700.

Ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum verscheen in 1943 een tweede druk met dezelfde inleiding en 205 afbeeldingen. Door de grote vraag in de oorlog naar de weinige boeken die toen verschenen, was in 1944 nog een bijdruk nodig.

In de sobere jaren na de oorlog was de behoefte aan een veilige haven voor bedreigde oude huizen groter dan ooit. De overheid kon pas na 1955 meer aandacht besteden aan oude steden en woonhuizen. Menigmaal schoot de Vereniging bij noodgevallen te hulp. Bij de uitbreiding van de collectie speelden het toevallige aanbod en de eis tot rentabiliteit nog steeds de hoofdrol. Dit voorkwam dat de kunsthistorische opvattingen ten tijde van de aankoop overheersten, en daardoor waren er later nieuwe aspecten in de collectie te ontdekken. Daartoe behoorden de inwendige houtconstructies waarvoor de belangstelling pas na 1955 opkwam.

Dit aspect kwam aan de orde in een artikel van Meischke en Zantkuijl in het jaarverslag van de vereniging over 1959. Bij deze bescheiden bijdrage aan het 40-jarig bestaan werd de houtskeletbouw van de huizen in West-Nederland beschreven als een typisch regionaal verschijnsel. In 1963 verscheen een woonhuisstudie uit een andere hoek: de dissertatie van Coen Temminck Groll over de stenen huizen van Utrecht. Deze werden hier in een internationaal kader geplaatst. Opmerkelijk was dat er in twee dicht bij elkaar gelegen steden als Amsterdam en Utrecht zo'n totaal verschillend middeleeuws huistype op de voorgrond trad. Latere onderzoeken te Utrecht en te Amsterdam hebben de verschillen verder blootgelegd.

Aan het 50-jarig bestaan van de Vereniging werd in maart 1968 een nummer van de *Spiegel der Historie* gewijd. Daarin gaf de ondervoorzitter, Mr. H. Westermann, een overzicht van de geschiedenis van de Vereniging. Tevens werd de herdenkingsrede opgenomen die Prof. Dr. M.D. Ozinga hield op de buitengewone ledenvergadering van 20 januari 1968. Meischke sloot af met een artikel over enkele Doesburgse huizen.

Ter gelegenheid van dit jubileum werd tevens een nieuw overzicht van het bezit wenselijk geacht. Het werd onder de titel *Het Nederlandse Woonhuis, van 1300-1800* samengesteld door Meischke en Zantkuijl en trok profijt van het onderzoek van het huizenbezit door Walter Raue, die inmiddels van het Amsterdamse Monumentenbureau naar de Vereniging was overgegaan. De 170 huizen van de Vereniging werden nu ingedeeld naar hun inwendige structuur, als aanzet tot een huistypologie. Vooral het houtwerk van de huizen, zoals de houtskeletten, balklagen en onderpuien, kreeg daarbij de aandacht. Daardoor kon van veel huizen de oorspronkelijke in-

deling worden vastgesteld. Het voorhuis bleek zelden of nooit de ongedeelde ruimte waarvoor het werd gehouden. Veelal was er een smalle zijkamer afgeschoten, die onderkelderd was of voorzien was van een insteekvertrekje. Ook een insteek over de volle breedte van het voorhuis kwam voor. Bovenhuizen met een eigen opgang vormden een nieuw ontdekte, Amsterdamse huissoort. Aan de ontwikkeling van het brede of dubbele huis werd hier voor het eerst aandacht besteed, evenals aan de vooral in Amsterdam voorkomende grote achterhuizen.

Het vierdelige gedenkboek van 1992-2000

Na 1969 verdubbelde de huizencollectie in omvang. Het bouw-historisch onderzoek was inmiddels uitgegroeid tot een volwaardige discipline. De dendrochronologie opende de mogelijkheid tot het dateren van de vroeger zo ongreepbare houtconstructies. Dit alles maakte een nieuwe publicatie bij het 75-jarig bestaan in 1993 wenselijk.

Gezien de omvang werd besloten de collectie over vier boeken te verdelen. De daarin behandelde gebieden moesten zoveel mogelijk uit afgeronde landschappen bestaan en ongeveer eenzelfde aantal huizen bevatten. Ieder deel zou een inleiding krijgen zodat het apart bruikbaar was.

Het eerste deel verscheen in 1992 en behandelde Friesland en Noord-Holland, behalve Amsterdam. Dit was een streek met een weinig draagkrachtige bodem en veel lage huizen. Hout-skeletten waren hier rijk vertegenwoordigd en directe buitenlandse invloeden waren niet aan de orde.

Het tweede deel uit 1994 beperkte zich tot Amsterdam, de stad met de meeste monumentale huizen en met belangrijke eigen ontwikkelingen. Amsterdam domineerde na 1600 het gehele Zuiderzeegebied.

In het derde deel uit 1997 kwamen Zuid-Holland en Zeeland ter sprake. Daar gingen de grote rivieren over in zeegaten. Daartussen waren kleigebieden, dijken en zandplaten die de bouw van hogere huizen toelieten. Ook was men hier dicht bij de forsere huizenbouw van Vlaanderen. De contacten met de steengroeven in het stroomgebied van Rijn, Maas en Schelde speelden een belangrijke rol. Het vierde en laatste deel met Midden-, Zuid- en Oost-Nederland verscheen in 2000. De invloed uit gebieden van over de latere landsgrens bleek hier minder groot dan werd verondersteld. De belangrijke rol van Utrecht en Gelderland in het centrum van dit gebied maakte het in de Middeleeuwen tot een eenheid.

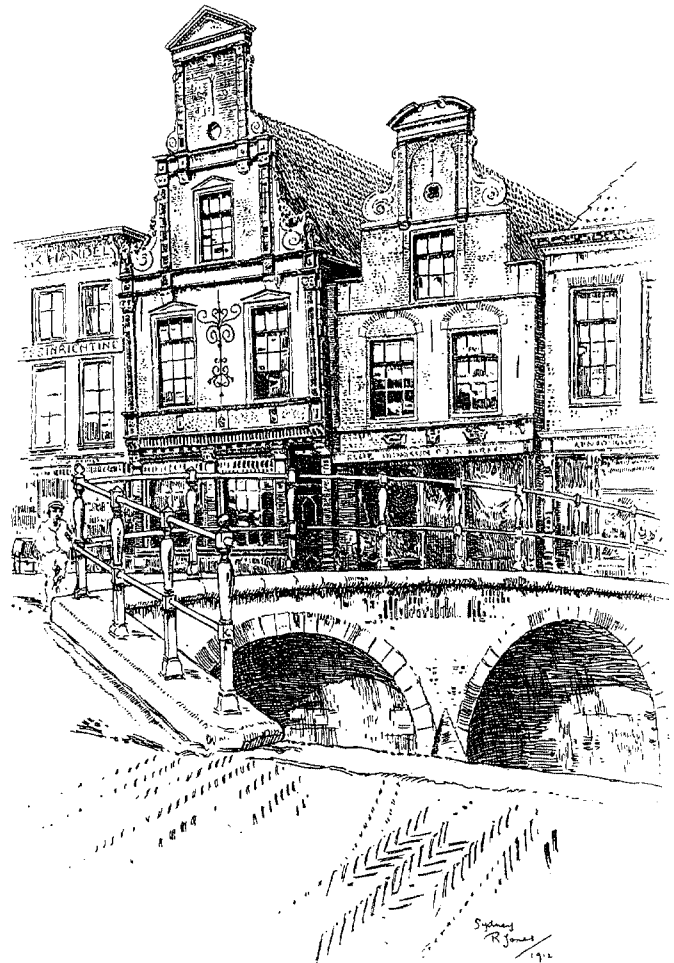
Voor deze nieuwe publicatie was de oude kerngroep van het Amsterdamse Monumentenbureau: Zantkuijl, Raue en Meischke opnieuw beschikbaar. De jonge kunsthistoricus Paul Rosenberg, van huis uit ook monumentenzorger, versterkte het team. Mevrouw R. Royaards-ten Holt nam op zich van belangrijke gevels reconstructies te tekenen.

De inleidingen van de boeken werden geschreven door Ruud Meischke in overleg met de andere auteurs. Buitenlandse publicaties waarbij kon worden aangesloten ontbraken. Als hoofdthema werd de structuur van het bouwvak gekozen in een poging architectuur en techniek als één geheel te overzien. De ontwerpers van vroeger waren timmerlieden, metse-

laars en steenhouders. Pas na 1500 kwamen er ontwerpers bij uit de tekenvakken als landmeters, glazeniers en schilders. Maar ook die waren aan het bouwvak gebonden; wat niet tegen redelijke prijs gemaakt kon worden, kwam er niet. Ook de moeilijk toegankelijke rol van de opdrachtgevers is het best benaderbaar via het bouwvak.

Henk Zantkuijl en Paul Rosenberg verzorgden het huizenge-deelte van de boeken, waarbij uit de documentatie van Walter Raue geput kon worden. Zantkuijl maakte daarvoor de tekeningen op schaal.

Een huisgeschiedenis is moeilijk in tekeningen weer te geven. Plattegronden met arceringen voor de perioden, zoals bij kerken en kastelen, bieden hier geen houvast. Het muurwerk is daarvoor te dun en het houtwerk te belangrijk. De opmetingen van de panden in de toestand waarin zij door de vereniging waren verworven, werden voor deze uitgave uit-gewerkt. De kennis van de wijze waarop huizen zich in de

Afb. 3. Alkmaar, Mient 31 en 33 (Beide bezit HdK). Linkergevel uit 1546 met gotische compositie en renaissance onderdelen. Rechts trapgevel uit 1672 met 'Amsterdamse' klauwstukken in de top (S.R. Jones, *Old Houses in Holland*, The Studio 1913, 65).

loop der tijd ontwikkelden, gaf inzicht in de oudste situatie. Deze methode van analytische interpretatie leverde twee reeksen tekeningen op: een oudste toestand voor zover die aan de hand van gegevens kon worden vermoed en een recente situatie van kort na 1918.

Paul Rosenberg verrichtte het archiefwerk, het kunsthistorisch onderzoek per pand, schreef de huisgeschiedenissen en verzorgde de afwerking van de boeken. Daarbij werd onderzocht of er sprake was van huurhuizen of van door eigenaars bewoonde panden.

Tevens werd gelet op de sociale positie van de eigenaars en de aard van de omgeving. Ook aan processen van sociale stijging en daling en de gevolgen daarvan werd aandacht besteed.

Op enkele conclusies uit deze vier boeken gaan wij hier nader in.

Voor uitgebreidere informatie en voor de noten verwijzen wij naar de vier delen. Deze zijn hier genummerd in volgorde van verschijning. Tevens zijn de bladzijden aangegeven waarop de tekst of afbeeldingen voorkomen.

Afb. 4. Zwolle, Sassenstraat 33 'Karel V-huis' uit 1572 (bezit Hdk).
 Klassieke gevelopbouw met 'Antwerps ornament' in de top.
 Mogelijk door Lambert Stuerman (S.R. Jones, 55)

De positie van de opdrachtgevers

De stedelijke woonhuizen uit de late Middeleeuwen en daarna vormen de grootste aaneengesloten groep van de historische bebouwing. Zij zijn een basis vanwaar wij de kwaliteit van het lokale bouwen en de sociale verschillen van de opdrachtgevers kunnen meten. Duidelijk herkenbare regionale patronen die lange tijd stand hielden, ontbreken daarin. Dicht bij elkaar gelegen steden verschilden soms veel in de wijze van bouwen, terwijl plaatsen die ver uit elkaar lagen op sommige punten overeenkomsten toonden.

Slechts enkele factoren hadden blijvende invloed op de regio's, zoals een goede handelsligging en bereikbaarheid voor de aanvoer van hout en natuursteen.

De stadsbestuurders waren de grootste opdrachtgevers. Zij lieten niet alleen voor zichzelf huizen bouwen, maar waren ook verantwoordelijk voor de stadsmuren en poorten, de bruggen en de havens en zelfs voor de parochiekerken. Rentmeesters van rijke lieden leidden werkzaamheden aan kastelen, molens en boerderijen.

Deze grote opdrachtgevers verwierven door hun werk kennis van het bouwvak. Zij komen in de bronnen voor doordat zij materialen aankochten, contracten sloten en voorbeelden ter navolging aanwezen.

Huisgevels lichten ons in over de sociale status van de opdrachtgevers en over het gebruik van de panden. Ook latere veranderingen aan de gevels waren geen modieuze liefhebberijen, maar wezen op veranderingen in het gebruik.

Opdrachtgevers werkten met verschillende vaklieden of bouwbazen tegelijk, die naast elkaar opereerden. Eén daarvan, meestal de timmerman, was de bouwleider die de volgorde bepaalde. De andere meesters zullen over de esthetische kant van hun werk direct contact met de opdrachtgevers hebben gehad. Dit overleg werd soms overgenomen door een rentmeester of aannemer die het gebouw kant en klaar afleverde tegen een bepaald bedrag (IV, 96).

Grote kooplieden met buitenlandse contacten hadden hun geld nodig voor hun ondernemingen. Zij lieten alleen grote panden bouwen wanneer die tevens als pakhuis dienden, zoals de handelshuizen te Dordrecht en Utrecht (III, 51; IV, 16); afb. 1). Alles wat in zakken of manden werd aangevoerd, zoals granen en turf, kon naar de zolders worden gedragen; goederen in tonnen, zoals dranken en boter, kwamen in de kelders. Aangezien deze opslagruimten vaak verhuurd werden was de band met het huis niet groot.

De stadsbewoners hadden ook zolderruimte nodig voor hun wintervoorraden en het drogen van de was (II, 41). Hijsbalken en zolderluiken lijken pas in de 16de eeuw op te komen. Zij kwamen zowel voor bij pakzolders als bij zolderruimte voor huishoudelijk gebruik. Het 'koopmanshuis' is dan ook geen duidelijk herkenbaar bouwtype.

Van belang is de representatieve kant van de huizen. Zowel de kastelen op het platteland als de adelshuizen in de stad waren vóór circa 1450 bescheiden van opzet. De laatste lagen zelden aan markten of hoofdstraten. Daar zetelde de handel drijvende middenstand. De mindere man vond een plaats in

huurwoningen op de achtererven van burgerhuizen, of in tegen de stadsmuren aangebouwde huisjes. In enkele steden als Amsterdam en Rotterdam werden er woonkamers op de verdiepingen van burgerhuizen ingericht. In sommige steden kwamen woonkelders voor, bij bredere huizen aan handelsstraten zijn die niet te verwachten.

Aangezien er in de Middeleeuwen weinig geld in omloop was, werden huizen soms in hun geheel of per onderdeel verhuurd. Ook werden de huizen veelal verkocht tegen de verplichting van een jaarlijkse rente. Dergelijke regelingen remden verbouwingen af.

Soms werd de 'verbetering' van een huis apart verkocht. Bij voorgevels overheerste het representatieve aspect. Geheel natuurstenen gevels stonden hoger in aanzien dan baksteen gevels. Deze laatste wonnen aan prestige naarmate er meer natuursteen was toegepast, vooral wanneer deze natuursteen decoratieve vormen toonde. De daarbij gebruikte stijlvormen waren modieus en lenen zich voor datering. Hergebruik van gevel- of jaartalstenen is nooit aangetoond. Aangezien deze bij het bouwen pas werden geplaatst nadat de gevel was opgetrokken, moest het daarvoor uitgespaarde gat soms worden vergroot. Hierdoor lijkt het vaak of ze later zijn aangebracht. Opvallende gevels werden ondanks een hoge ouderdom vaak ontzien bij de verbetering. Bij pilastergevels kregen schuiframen die kruiskozijnen vervingen geen groter oppervlak (afb. 4). Bij gevels die ten gevolge van nieuwe schuiframen vrijwel geheel vernieuwd werden, behield men, soms met moeite, de markante geveltop. (II, 181, 223, 300, 303). In enkele gevallen werd de gevel daarbij geheel afgebroken; de klauwstukken werden dan op zolder gelegd en op de nieuwe gevel herplaatst (I, 69, 76, 118).

Ook waren er voorbeelden van lokale verstarring, waarbij karakteristieke bouwwijzen langer in zwang bleven dan elders. In de steden zien we dit vooral bij de lagere maatschappelijke kringen, op het platteland in afgesloten regio's. Voorbeelden zijn de Dordtse 'gildengevels', een gotisch model dat tot circa 1790 gebouwd werd (III, 130, 133). Rondom de Zuiderzee kwamen topgevels met decoratieve klauwstukken nog de gehele 18de eeuw voor.

Het stedelijke bouwvak en de gilden

Eerst tegen 1400 zal het bouwvak in de jonge steden belangrijker zijn geworden dan het bouwen ten plattelande. Buiten waren er rondtrekkende meesters, die de leiding op zich namen van de bouw van kloosters en kastelen en voor elk werk een ploeg arbeiders samenstelden. De bouwmaterialen en de gereedschappen werden hun ter beschikking gesteld door de opdrachtgevers. In de steden waren de meesters kleine ondernemers met eigen gereedschap. Zij werden geleidelijk betrokken bij de materiaalhandel en groeiden uit tot aannemers (I, 25, 26; III, 31-33).

Nadat het stedelijke bouwvak enige betekenis had gekregen riepen de stadsbesturen ook voor de bouwambachten gilden in het leven.

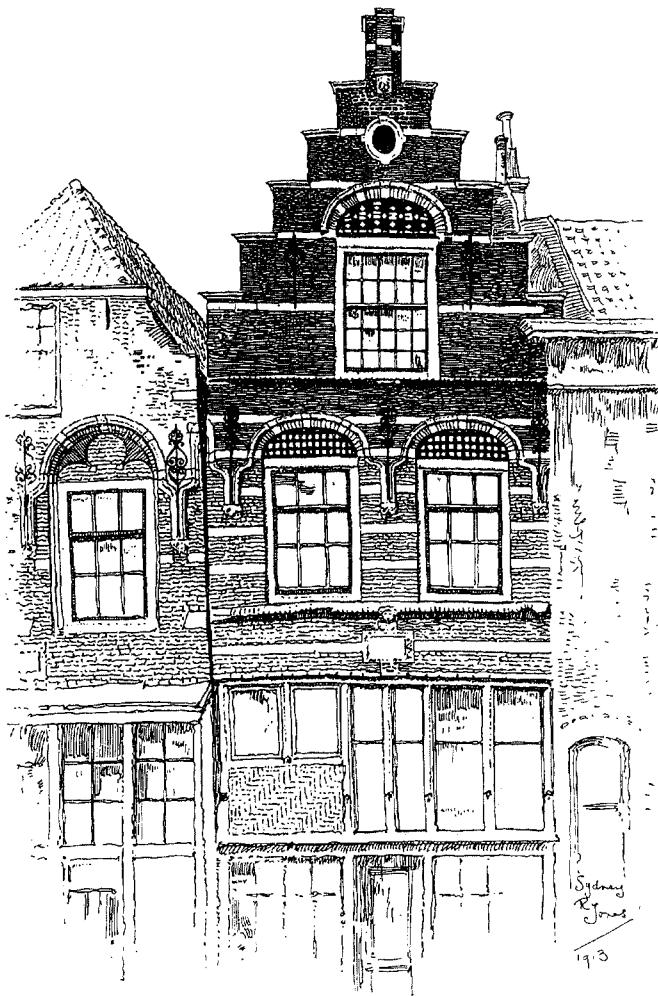
Afb. 5. Alkmaar, Fnidsen 97 uit 1623. Uitloper Brabantse gotiek. Traditionele gevel in de blokken- en bandenstijl. (S.R. Jones, 48)

Met de regels die zij daarvoor opstelden, werd de toelating geregeld van vaklieden van buiten de stad en het aantal gezellen en leerjongens bepaald dat elke meester in dienst mocht nemen en opleiden. Een vooraanstaand meester kon de meest veelbelovende leerlingen uitkiezen. Daarbij kon hij zijn eigen vormentaal en maniertjes doorgeven, waardoor een zekere schoolvorming optrad.

Slechts door hun adviezen bij arbitrages hadden de gildenmeesters enige invloed op het niveau van het vak. Aankomende ambachtslieden konden hun gezellentijd ook elders doorbrengen.

Een gildenproef werd alleen afgelegd wanneer een vakman een eigen zaak ging beginnen (II, 31; III, 32)

Voor een steenhouwer bestond de proef in Amsterdam in 1686 uit een zuil met Ionisch kapiteel, waarvoor een tijd van een maand stond. Bij metselaars lijkt de proef betrekking te hebben gehad op sierlijke vensterbogen, waarvoor de stenen moesten worden geslepen (II, 88). Daarvoor stond in 1686 zes weken. Voor timmerlieden bestond de proef voornamelijk

Afb. 6. Dordrecht, Boomstraat 18/20. Circa 1600 (gestoopt 1900). Dordtse stadsstijl met variaties in boogvulling (S.R. Jones, 27).

uit het maken van een kruiskozijn (II, 30; III, 32). Tot aan de opheffing van de gilden in 1795 bleven dezelfde proefstukken bestaan. Het is dan ook onjuist om de achteruitgang van het bouwvak in het begin van de 19de eeuw toe te schrijven aan de opheffing van de gilden. Te meer waar de leerfase, de opleiding van een ambachtsjongen door een meester, nog hetzelfde was als in de eeuwen daarvoor.

Men kan zich een voorstelling vormen van de gang van zaken bij de bouw van een huis aan de hand van de levertijden van verschillende materialen en onderdelen. Grote partijen natuursteen moesten circa een jaar van tevoren worden besteld. Daartoe was overleg nodig met de steenleverancier. Iets later moest een aannemer worden gezocht voor het timmerwerk. De gebinten, hoofdbalken en kozijnen moesten klaar zijn voordat de metselaars begonnen. Met het houtwerk lag de maatvoering van het gehele huis vast. De metselaars zullen het laatst in het overleg zijn betrokken. Zij hadden eenvoudig

werk aan funderingen, bouwmuren en achtergevels. De voor-gevels lijken het allerlaatst te zijn opgemetseld. Waarschijnlijk werden belangrijke gevels door specialisten gemaakt.

Dat de timmerlieden het belangrijkste waren voor de maatvoering blijkt ook uit de bestekken. In die voor het timmerwerk werden de meeste maten genoemd, soms zoveel dat een gebouw nu nog is uit te tekenen (III, 85; IV, 98). Ook geven de bestekken inzicht in gangbare verhoudingen. De roede van 12 voet blijkt veelal als grondslag voor de maatvoering te hebben gediend; maten van 6 en 9 voet kwamen ook veel voor. Ook bij de stadskeuren over het bouwen waren die het uitgangspunt. Deur- en vensterkozijnen werden opgegeven in hele en halve voetmaten. Zij hadden vaak een verhouding van één op twee. Zowel vakman als opdrachtgever kon zich deze afmetingen voorstellen. Pas in de 16de eeuw drongen de tekeningen door in de communicatie tussen vakman en opdrachtgever. Deze laatsten konden ze aanvankelijk maar moeilijk lezen (IV, 87).

Zodra de timmerlieden en metselaars een huis hadden opgetrokken, kwamen de schrijnwerkers of kistenmakers voor de afwerking. Deze vaklieden bepaalden in overleg met de opdrachtgever de vormgeving van hun werk.

Binnen het bouwvak vonden veel onderlinge contacten plaats. Bij grote projecten werkten een aantal meestertimmerlieden of -metselaars met hun knechten naast elkaar. Een van hen had daarbij de leiding. Ook werden bekende meesters uit de wijde omgeving wel om advies gevraagd. Verder hadden vaklieden contacten bij het inkopen van materialen, waarvoor zij veel op reis gingen.

Door de handel in bouwmaterialen verbreedden de vormen zich van het gebied dat het materiaal leverde naar de plaatsen van bestemming. Echter ook in tegengestelde richting kon er een vormoverdracht zijn. De leveranciers leerden door sommige bestellingen nieuwe vormen kennen die zij elders aan de man brachten. De veranderingen in gebintconstructies en metseltechnieken werden daardoor verbreed.

De timmerlieden van het grote werk

Tegen het eind van de 13de eeuw trad een vernieuwing op van de houtconstructies hetgeen samenging met een groeiende aanvoer van handelshout. In veel sectoren deden zwaardere gebinten hun intrede, zowel bij boerderijen en kleine stadshuizen als in de grote stenen gebouwen. Eikenhout was het beste bouwhout. Daarbij waren langere balken zeer veel duurder dan korte, waardoor de huizen overwegend smal waren. In de steden bepaalden de smalle huizen de kavelbreedte. Erven van 3-5 meter waren hier gebruikelijk. Grote huizen waren dan ook heel lang.

Bij bouwwerken van grotere breedte werden belangrijke houtconstructies toegepast. Vlaanderen liep op dit punt voorop. Een houthandelaar en timmerman Johannes te Dordrecht, die veel voor de stad werkte, werd in 1284 betrokken bij de grote kap van de Waterhal te Brugge. Hij kan de nieuwe constructiewijze naar het noorden hebben overgebracht. Te Utrecht is de verbreiding van de nieuwe kapconstructies na 1300 te volgen

(IV, 49). Deze ‘Vlaamse’ gebinten verbreidden zich met hout uit het Rijn- en Maasgebied tegen de handelsstroom in. Ook later werden de grote kerkkappen vaak gemaakt en gesteld door timmerlieden uit houtrijke streken of uit steden met houthandel.

Deze timmerlieden namen opdrachten aan in plaatsen die ver van hun huis lagen. In de 15de eeuw werd dat werk uitvoerig omschreven in een bestek. We bezitten nog enkele tekeningen als bijlage daarvan uit de 16de eeuw (III, 35, 36; IV, 56, 87). De vorm van de constructie lijkt ook hier bepaald door de bestellende partij. Op deze wijze kan de westelijke kapvorm in oostelijke gebieden zijn nagevolgd.

Het toepassen van kapgebinten bij woonhuizen maakte hoger opgetrokken zijmuren mogelijk. Op een dergelijke ‘zolder met borstwering’ kon vrijwel evenveel worden geborgen als op een volledige bergverdieping. De nieuwe gebintvorm was geknipt voor het smalle Nederlandse huis. Op de verdieping onder de zolder werden uit constructieve overweging eveneens gebinten geplaatst, nu van rechthoekige vorm. Zij dienden als ondersteuning van de kapgebinten.

In de loop van de 14de eeuw kregen de grote stenen huizen gebintconstructies tot op de begane grond. Na circa 1475 maakten de gebinten steeds meer plaats voor zware moerbalken zonder ondersteuning van muurstijlen en korbels. Op de verdieping onder de kap bleven de gebinten langer in gebruik dan op de begane grond, waar men meer hinder ondervond van de korbels. Wij noemden deze vorm een ‘verdiepings-houtskelet’ (III, 36; IV, 52).

Zowel de gebintconstructies als de jongere balklagen met moer- en kinderbinten drongen door tot over de Gelderse IJssel en de Zuiderzee tot in Friesland. De Groningse balklagen en kappen, waarvoor het bouwhout uit Noord-Duitsland kwam, behielden hun oudere vorm die aansloot bij de Noordduitse bouwtradities.

Tussen de vele primitieve, verdiepingloze huizen in de westelijke steden stonden al vroeg enkele hogere stenen huizen die als brandkering werden gewaardeerd. Zij hadden dan ook zwaar muurwerk. Na 1500 werden ook de primitieve huizen hoger opgetrokken met op elkaar geplaatste gebintstellen. Ter voorkoming van brandoverslag werden de zijwanden steeds vaker in dun muurwerk uitgevoerd. Binnen dit stenen jasje vormde de houten gebinten nog steeds een dragend geraamte dat ‘houtskelet’ wordt genoemd.

De late houtskeletten bezaten enkele varianten. In het noorden van Noord-Holland kwamen houtskeletten voor waarbij de dure kinderbinten ontbraken. De gebinten stonden hier dicht bij elkaar en werden door vloerplanken gekoppeld. Zij sloten aan bij de enkelvoudige balklagen van Groningen (I, 267).

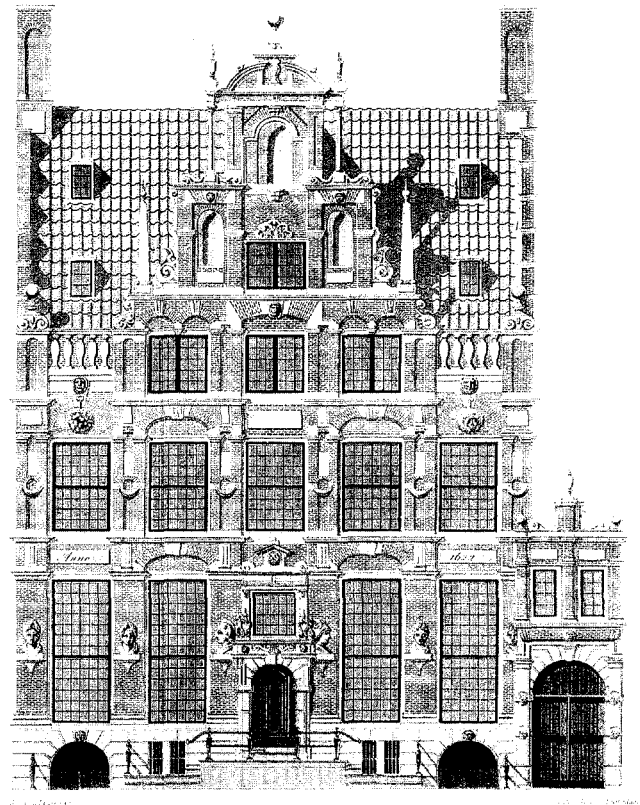
Meer naar het zuiden werd, om kinderbinten uit te sparen, de gebruikelijke gebintafstand in tweeën gedeeld door een tussenligger. Deze rustte in de muur en maakte geen deel uit van een gebint. Mogelijk daarom kan hij ‘looze’ balk zijn genoemd. Deze constructiewijze was in kappen bij vlieringvloeren al gebruikelijk en werd na 1500 voor alle vloeren gebruikt. Voorbeelden zijn bekend uit Alkmaar, Amsterdam, de zuid-

kant van de Zuiderzee tot aan Hasselt (I, 38; II, 25; IV, 54). Tegen 1600 werd het eikenhout duurder, mede door de moeilijke aanvoer als gevolg van de oorlog. In Noord-Holland als importgebied van grenenhout uit de Oostzee en Noorwegen werden de houtskeletten in dit materiaal voortgezet tot ver in de 17de eeuw. Bij deze houtsoort paste meer de enkelvoudige balklaag, zoals die in Groningen en hier en daar om de Zuiderzee van oudsher voorkwam. Daarbij was soms nog sprake van een afwisseling van dikke en dunne balken. De dikke balken steunden de kappanten, de dunne alleen de vloeren. Zij waren de opvolgers van de ‘looze balken’.

De specialisten van de houten gevels

In het laat-middeleeuwse timmervak ontwikkelden zich enkele specialisten. In de grote steden hadden de huistimmerlieden en de scheepstimmerlieden hun eigen gilde. De vaklieden die de grote houtconstructies als gebinten en kappen verzorgden kunnen ook specialisten zijn geweest, evenals de makers van houten gevels en van spiltrappen (III, 34).

Houten gevels waren geen relicten van een vroege, primitieve bouwwijze, maar een verzorgd luxeproduct uit de late Middel-

Afb. 7. Amsterdam, Keizersgracht 123. Huis met de Hoofden (1622). Hoogtepunt Amsterdamse stadsstijl. Tek. L. Lingeman (Bouwkundige Bijdragen, 6, (1851), 182).

eeuwen. De huizen waartoe zij behoorden waren eender geconstrueerd als huizen met stenen gevels (I, 39; II, 160; IV, 62). Houten gevels dekten meestal de zijmuren af, zodat zij breder leken.

In sommige gevallen waren de zijmuren naast de gevel zichtbaar. Ze blijken dan overeen te komen met de gebruikelijke huismuren. In Noord-Holland zijn zij dun, aangezien daar de houtskeletten de lasten dragen. Te Utrecht en 's-Hertogenbosch zien we naast de houten gevels zwaardere gemene of eigen muren. Het baksteenloze Maastricht hield het bij vakwerk wanden met leemwerk, hetgeen ook in de omgeving gebruikelijk was. Een houten gevel paste voor elk huis en behoorde niet tot een bepaald huistype (III, 37; IV, 58, 61, 62).

Bij houten gevels zien we lokale varianten. De gevels van Utrecht, 's-Hertogenbosch en Maastricht verschillen (III, 32; IV, 56). Zij moeten door plaatselijke meesters zijn gemaakt. Daarnaast zijn er in Kampen en in Middelburg enkele posten waaruit blijkt dat houten gevels soms van elders ingevoerd mochten worden (III, 32; IV, 56).

Bij burgerhuizen werd de bouwvorm bepaald door groeps- of standskenmerken. Men bouwde zoals het in de eigen sociale groep gebruikelijk was. Houten gevels stonden in straten met een levendige handel of aan markten (afb. 1). Het waren huizen van handelaars en vooraanstaande ambachtslieden. Zij waren licht van constructie en snel te bouwen. Van binnenuit zag een houten gevel met zijn grote glaspui er eender uit als een gevel met natuurstenen stijlen.

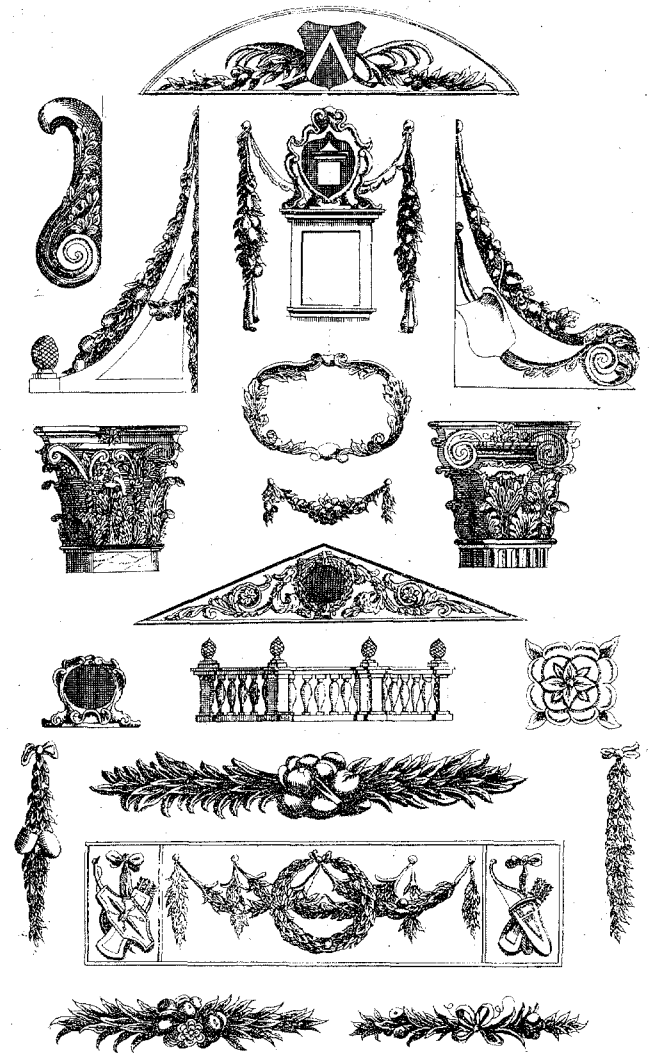
Er waren steden waar de handel drijvende burgerstand nog lang aan hun markante houten voorgevels vasthield, hoewel deze duurder moeten zijn geweest dan sobere stenen gevels. Grote steden als Alkmaar, Amsterdam, Utrecht, Deventer, 's-Hertogenbosch, Maastricht en Middelburg bezaten veel houten huizen (afb. 1). Middelburg bezat in 1724 nog 71 houten gevels, waarvan 29 in de Lange en Korte Delft.

De prijsstijging van het eikenhout na 1568 en een reeks omvangrijke stadsbranden in de 16de eeuw bedreigden deze bouwwijze.

Toch was het vermoedelijk de verandering van de mode die de doorslag gaf om de bouw van houten gevels te verbieden. Jan van der Heyden zou in zijn *Beschrijving der...Slang-Brand-Sputen* verklaren dat huizen met houten gevels beter te blussen waren dan panden met stenen. Men kon daar beter door de gevel heen tot in het huis spuiten. Bovendien stortten de overhangende stenen gevels bij felle brand neer op het spuitvolk.

De middeleeuwse meester-metselaars

Noord- en West-Europa vormden een samenhangend gebied van kerkelijke baksteenarchitectuur. Het materiaal daarvoor werd in de 13de eeuw per project gebakken, zo mogelijk op een eigen stuk land. Pas later kwam baksteen op de markt, waardoor dit materiaal ook voor huizen in de steden verkrijgbaar werd. Baksteen was een zeer efficiënt bouw materiaal. Het ging goed samen met de houten onderdelen en voorkwam de overslag van brand. Door de introductie van gemene muren werden druipstroken overbodig, de huizen inwendig

Afb. 8. Blad met courant steenwerk uit Dubbelt Bosboom (±1675).

breder en de bouwkosten lager. Naast de beperkte balklengte was de baksteen de tweede belangrijke factor in de vorming van het Nederlandse huisgebied.

De vroegste metselaars waarvan iets bekend is waren werkzaam over een groot gebied. Veelal verhuurden twee verwante meesters zich om een werk te leiden (I, 25).

De steden hadden vóór circa 1350 nog zelden vaste meesters in dienst. Wanneer er groot werk was aan kerk of stadsmuren werd voor een aantal jaren een belangrijke meester van buiten de stad in dienst genomen. Mogelijk werd die ook bij belangrijke stenen huizen ingeschakeld. Deze meesters gebruikten dezelfde composities van nissen als bij de gevels van kerken en kloosters. Een stadse gevel werd om meer indruk te maken, opgetrokken tot voor het dak en eindigde met grote of kleine geveltrappen.

Er waren meer motieven uit de grote bouwkunst die bij belangrijke huizen in de stad werden herhaald. De uitgekraagde hoek-torentjes, die voorkwamen van circa 1300 tot 1600, waren overgenomen van kastelen en stedelijke gebouwen als raadhuisen en stadspoorten. Bij huisgevels dienden zij vooral voor de sier. De decoratie van geveltoppen van stadshuizen bestond uit vensters of uit nissen. De vensters van het gevelvlak werden in kleiner formaat doorgezet in de geveltop en dienden daar alleen als vlakvulling. Voor de verlichting van zolders waren zij niet nodig.

Dat bewijzen de vele dichte topgevels met een nissengeleding. Wij spraken van 'venster- en nissentoppen' (I, 25-31). Doordat de baksteenarchitectuur van kerkgebouwen van Vlaanderen tot in de Oostzeesteden overeenkomsten toonde die bij stadse huizen werden nagevolgd, ontstond er een gemeenschappelijke band over een groot gebied. Het is uitgesloten dat bouwvormen werden verspreid door kooplieden uit steden die bij het Hanzeverbond waren aangesloten. Ook het verbond schakelde bij zijn grote kantoren te Brugge en Antwerpen plaatselijke meesters in, zowel voor het ontwerp als voor uitvoering.

De kerkgevels en topgevels van huizen kregen in het begin twee reeksen rondboognissen boven elkaar. Na 1350 kwam de groep van drie spitsboognissen algemeen in gebruik, bij brede gevels paste men een variant met vijf nissen toe. De zeldzame drielobnis, die vooral in Vlaanderen geliefd was, werd in het zuiden een voorbeeld zowel voor houten als stenen gevels.

De schermgevel was een oud model uit grote steden als Keulen, Doornik, Gent en Brugge. Het was een typisch stadse gevel die bedoeld was om in de rij te staan. Een band met de kerkelijke architectuur ontbrak. Deze gevels vergden veel extra muurwerk, zodat men een bescheidener variant ontwikkelde: de gereduceerde schermgevel. Daarbij was slechts het midden-deel hoog opgetrokken tot boven de top en bleven de zijstukken laag. Deze contour paste bij de groep van drie spitse nissen die alom geliefd was (IV, 10,68,70). Deze gevelvorm sloot aan bij de trapegevels met zeer grote trappen. Er kwamen veel varianten en tussenvormen voor.

De gereduceerde schermgevel kwam veel voor in midden en oostelijk Nederland. Er had zich daar een eigen stijlgebied gevormd rondom de bisschopssteden Utrecht en Deventer, met uitstralingen naar de kleinere Nederrijnse steden in het huidige Duitsland (IV, 78). Terwijl de bouwloods van de stiftskerk van Xanten de in natuursteen opgetrokken kerken in de steden aan de Gelderse rivieren domineerde, was op het gebied van huisgevels de 'Utrechtse' baksteenarchitectuur toonaangevend tot in het Rijnland.

In het rechte geveldeel kreeg de spitsboog circa 1450 concurrentie van de korbboog (afb. 1). Boven de bredere en hogere kruisvensters uit die tijd bleef er tussen de verdiepingen minder ruimte over voor spitsbogen. De nieuwe korboggen werden echter hoog opgetrokken, zodat er boven de vensters een nis ontstond. Veelal werden verschillende boogvormen in één gevel toegepast: korboggen in het gevelvlak en spitsbogen in de top (afb. IV, 69).

Groot gevelwerk uit de steenhandel

In steden waar natuursteen over water kon worden aangevoerd, konden natuurstenen gevels worden toegepast. De oudste waren eenvoudig van vorm (III, 16, 17, 42-49; IV, 68, 69,74). Zij lijken in hun geheel via de steenhandel bij de groeven te zijn besteld. Ook bij de kerkbouw werden grote partijen steenwerk van zuilen, pijlers en bogen kant-en-klaar aangevoerd. Bij iets rijkere gevels, zoals bij de raadhuisen van Middelburg en 's-Hertogenbosch, blijkt dat naast het steenwerk uit de groeven het decoratieve werk door gespecialiseerde vaklieden werd geleverd.

De beelden werden door beeldhouwers gemaakt. De bestellingen voor dit zorgvuldig in elkaar grijpende werk moesten al ruim een jaar van tevoren zijn opgegeven.

Het was eenvoudiger en sneller in uitvoering om baksteen muren te doorspekken met natuursteenlagen. Mogelijk stamt deze techniek nog van de zware muren van de Romeinse tijd, waar bijzondere lagen dienden om het muurwerk bijeen te houden. In de laat-middeleeuwse baksteenmuren dienden deze natuursteenlagen alleen voor sier. Zij waren kostbaar en verzwakten het muurwerk.

Deze opvallende banden begonnen hier hun intocht bij kerktorens en koorpartijen en werden in het Hertogdom Brabant ook gebruikt bij de grote stedelijke adelspaleizen. De dienaren van de hoge heren volgden deze bouwwijze in hun eigen huizen na (IV, 75-82).

Voor deze verfraaiing 'op de manier van Brabant' werden grote hoeveelheden Gobertangersteen uit de omgeving van Brussel naar het noorden verscheept. Na circa 1500 kozen vooraanstaande burgers ook voor een dergelijke verrijking van hun gevels. In de randgebieden van de Brabantse invloed gebruikte men hiervoor ook tufsteen of gele baksteen. Deze banden sneden door gevelnissen heen, waardoor deze op den duur van het bouwprogramma verdwenen.

Met natuursteenbanden konden aannemers zonder architectonische problemen een opvallend gebouw maken dat een grote vrijheid van vensterindeling bood. Aparte onderdelen als ingangen, erkers en beeldnissen werden bij specialisten besteld. Zij werden in ateliers of aan de groeven gemaakt en pas na de bouw geplaatst.

In het Hertogdom Brabant maakte daarbij na 1525 de productie van ornamentwerk in gotische stijl plaats voor onderdelen met 'antieke' details. Dit werd ook naar ons land geëxporteerd en toegepast bij de inventarisstukken van kerken, raadhuisen en grote woningen. Ook in het noorden kwamen dergelijke ateliers op. De werkplaats van Colijn de Nole te Utrecht is de bekendste. Dergelijk ateliers liepen voorop bij de verbreiding van de Renaissance.

Naast deze ateliers waren in opdracht van het Brusselse hof Italiaanse architecten werkzaam aan de vernieuwing van de vestingwerken. Zij ontvingen enkele bouwopdrachten van de steden en van de adel en oefenden invloed uit op de aannemers met wie zij werkten. Een voorbeeld van een metselaar die zich de nieuwe bouwstijl in de praktijk eigen maakte, was Willem van Noort te Utrecht. Deze grote aannemer was in

alle sectoren van het bouwvak actief. Hij ontwierp en bouwde in 1546 de nieuwe gevel van het Utrechtse raadhuis. Ook werd hij menigmaal betaald voor atelierwerk. Het is de vraag of hij er een eigen atelier op na hield of dat hij zijn opdrachten door anderen liet uitvoeren. Een proces te Utrecht waarvoor in 1543 te Antwerpen en Kampen raad werd ingewonnen, wijst in de laatste richting (IV, 90).

Atelierstukken en handelswerk aan burgergevels

Te Utrecht werden omstreeks 1550 enkele fraaie gevels opgericht in de nieuwe 'antieke' stijl. Mogelijk waren de eenvoudiger delen aan de steengroeven gereed gemaakt en de ornamentale gedeelten bij een Utrechts atelier besteld (IV, 94).

Te Zaltbommel waren drie belangrijke gevels die geen verwantschap toonden met dit Utrechtse werk. Van een vroege gevel bleef slechts de eerste verdieping bewaard (afb. 2; IV, 100) Dit geveldeel toont verwantschap met een schouw in het kasteel te Echteld en met de schouw van het Maarten van Rossumhuis te Zaltbommel. Het is de enige gevel met kandelaberzuiltjes in ons land die wij kennen. De beide middelste zuiltjes zijn breder dan die aan de buitenkant. Daarnaast werden gotische gevelmodellen door het toepassen van 'antieke' details aan de tijd aangepast. Zo kreeg het huis De Croon te Alkmaar uit 1546 in plaats van pinakels korte pilasters, bekroond door beelden (afb. 3; I, 208) De Arnhemse stadsbouwmeester Arndt Johanssen had de leiding over grote projecten buiten de stad, tot ver in Duitsland. Hij bezat geen eigen atelier en liet gedeelten uitvoeren door verschillende steenhoudersfirma's, soms naar hun eigen ontwerp. Hij lijkt een bouwleider zoals Rombout Keldermans, Alexander Pasqualini en Willem van Noort (IV, 87,93).

Vanuit Zwolle was Lambert Stuerman actief. De gevels die met hem in verband kunnen worden gebracht, bezaten ornament dat ontleend was aan de Antwerpse prentkunst van circa 1550. Deze gevels bezaten tussen de vensters pilasters of halfronde zuiltjes en tussen de verdiepingen een hoofdgestel, dat alles volgens klassiek patroon. De gebruikelijke verdiepinghoogten gaven daarbij al moeilijkheden en in de top ging de klassieke opbouw ten onder in ornament. Aan deze rijke gevels kwam ±1575 een einde (afb. 4 SRJ; IV, 104).

Tegen 1550 ging de Bentheimersteen de Gobertangersteen verdringen. Deze nieuwe steensoort was beter bewerkbaar, waardoor aan de gevels meer ornament kon komen. Een element dat toen sterk naar voren kwam, waren de horizontale friezen tussen de verdiepingen. Vooral het onderste fries was een plaats om gevel- en jaartalstenen aan te brengen (afb. 3). Na de opstand in 1568 volgde een tijd van verschraling. Slechts enkele gevels van baksteen met meer of minder natuursteenblokken werden nog gebouwd.

Het tijdperk der stadsstijlen (1600-1650)

Kort na 1600 nam de welvaart in de steden weer toe. De stadsbesturen zagen in de architectuur een middel om hun vertrou-

wen in de toekomst te ondersteunen en immigranten te lokken. Aangezien de samenhang binnen de nieuwe Republiek niet groot was, traden de lokale verschillen of stadsstijlen sterk op de voorgrond. De steden namen eigen meesters in dienst en volstonden daarbij meestal met een meester metselaar. Enkele grote steden konden vaardiger ontwerpers aantrekken uit de kringen van steenhouders, kistenmakers, glasschilders en goud- of zilversmeden. Voor hen waren de prentenreeksen van Vredeman de Vries bedoeld. Zijn 'Architectura' uit 1577 bood veel inspiratie, vooral met variaties van vensterbogen (III, 67).

Naast de nieuwe stadsstijlen bleef de oude decoratiewijze van de Brabantse gotiek nog lang in gebruik voor gewone gevels (afb. 5; I, 164).

Dordrecht bezat een belangrijke stadsstijl van rijk baksteenwerk met natuurstenen hulpstukken (III, 50,62). Dit werd nagevolgd in westelijk Nederland tot in Friesland toe en in het rivierengebied tot aan Nijmegen (I, 64; IV, 74,120). Voor aankomende metselaars was er geen leerzamer stad om de gezellentijd door te brengen dan Dordrecht. Bij deze gevels werd boven de vensters een drielobboog of metselmozaïek toegepast. Daarboven kwamen dan gekoppelde, overkragende bogen die rustten op kolonetjes op de muurdammen.

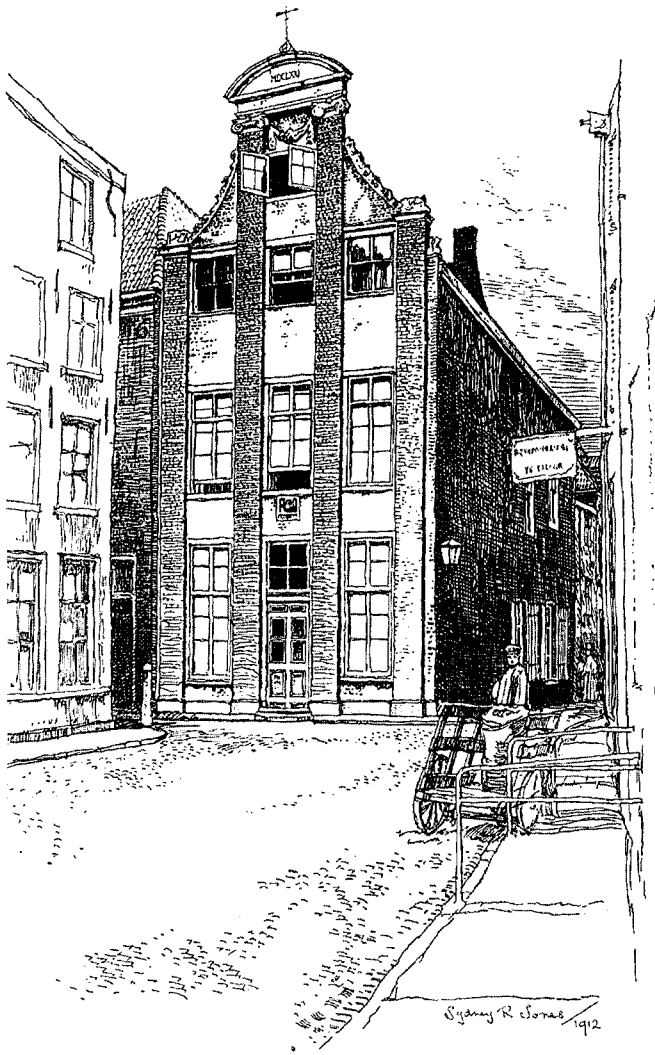
Dat zijn vaak de enige onderdelen die een indicatie geven van de bouwtijd (afb. 6). Dit gevelmodel werd te Dordt tot kort voor 1800 nog toegepast, waarschijnlijk omdat het tot gildeproef was verheven.

Daarnaast waren er bijzondere topgevels, samengesteld uit bak- en natuursteen, met gegolfde contouren. Hun verspreiding viel ongeveer samen met die van de Dordtse overkragingen. Hun band met deze stad is echter minder overtuigend, hun afkomst uit het zuiden wel duidelijk. In 1555 zijn er reeds voorbeelden waarbij de golflijn als krul in het gevelvlak eindigt (III, 60). In 1563 verschenen te Antwerpen de eerste gravures van Vredeman de Vries met voorbeelden van dergelijke krulgevels (I,57). Men kan deze moeilijk als bron van de krulgevel beschouwen. Wel werden enkele krulgevels verrijkt met ornamenten uit zijn prentwerk. Deze gevels kwamen dan ook vooral voor bij openbare gebouwen en zelden bij woonhuizen. Ze kunnen geleverd zijn door ateliers in enkele steden.

Bij gebrek aan eigen meesters konden de steden ook een belangrijk gebouw bestellen in de steenhandel. Het benodigde steenwerk werd dan kant-en-klaar thuisbezorgd. Daar de aanvoer over de Schelde na 1585 was afgesneden, hadden de steenhandelaren uit het Maasgebied het rijk voor zich alleen. Belangrijke gebouwen die door hen waren geleverd en ontworpen waren de Waag te Haarlem en de Vlissingsepoort te Middelburg (I, 65; III, 82).

De Amsterdamse stadsstijl en zijn invloedsgebied

De Amsterdamse stadsstijl begon bij enkele stedebouwkundige projecten waarbij van stadswegen een nieuw gevelpatroon werd voorgeschreven. Dat begon in 1611 bij de verbreding van het Rokin als gevolg van de bouw van de Nieuwe Beurs. In 1614 volgde de Nieuwmarkt en in 1615 de Herenmarkt (II,

Afb. 9. 's-Hertogenbosch. Tweede Korenstraatje 18 uit 1672. Veel gebruikt, onklassiek metselaarsmodel (S.R. Jones, 63).

53). Door het krachtige stadsfabriekambt onder leiding van Hendrick de Keyser werd Amsterdam de architectonische hoofdstad van Noord-Nederland (afb. 7).

Hendrick de Keyser had elementen van Vredeman de Vries overgenomen en daarmee een maniëristische vormgeving geïntroduceerd (III, 67). Boven de vensters paste hij forse, soms driezijdige korbogen toe met een ornament in de vulling. De muurdammen hadden een kapiteelachtige lijst aan de bovenzijde terwijl een basement aan de onderzijde ontbrak. Soms werden de muurdammen door een groef in tweeën gesplitst. Deze Amsterdamse stadsstijl werd in Noord-Holland en Friesland nagevolgd (I, 62, 103, 282). De Haagse stadsstijl ontwikkelde zich in het kielzog van die van Amsterdam en bleef tot 1640 in gebruik.

De Amsterdamse invloed is reeds zichtbaar in 1611 bij het huis van Van Oldenbarneveldt aan de Kneuterdijk (III, 77). Deze bouwwijze werd ook toegepast bij de kastelen en buitenplaatsen van de stadhouders. Te Breda gebeurde dit door Melchior van Harbach, vermoedelijk een leerling van Hendrick de Keyser. Bij het Prinsenhuis te Willemstad had de Haagse kistenmaker Willem van Salen de leiding. Ook het kasteel van Wychen toont een flauwe afschaduwing van deze Haagse vormgeving (IV, 122-125).

Groningen ontwikkelde na 1610 een late uitloper van de Brabantse blokken- en bandenstijl. Het schelpvormige ornament dat hier boven de vensters voorkwam, was reeds in de Zwolse steenhandel bekend. Het was een algemeen toepasbaar decoratiestuk, bestemd voor de vele door metselaars ontworpen gevels.

Te Groningen was ook een belangrijk ontwerper, de glazenier en landmeter Garwer Petersz, die de leiding had over de uitleg en de wallen van de stad. Vermoedelijk was hij ook verantwoordelijk voor de ontwerpen van enkele poortjes en een aantal originele topgevels.

Een deel van dat werk kan aan de groeven zijn gehakt. De gevel Friesestraat 38 in Coevorden uit 1631 sluit aan bij de Groningse voorbeelden en zou op dit verband kunnen wijzen (IV, 109).

In Zwolle en de omringende kleine steden kwamen na 1620 enkele bouwwerken voor die van één hand lijken te zijn. Ze sluiten meer aan bij de Groningse stadsstijl dan bij die van Amsterdam. Er waren hier twee – mogelijk verwante – ontwerpers. De kistenmaker Jan Berentsz uit Zwolle en de landmeter van de provincie Thomas Berentsz uit Kampen (IV, 107). De omvang van hun werk is onduidelijk.

Te Zutphen had de stadssteenhouwer Emont van Hellenraedt duidelijk een eigen stijlvariant, die enigszins aansloot bij het werk van Hendrick de Keyser (IV, 113).

In de Nederlandse architectuur tussen 1600 en 1640 is geen grote lijn te ontdekken. De stromingen en stijlen beïnvloedden elkaar tot een vrijwel onontwarbare kluwen.

De intellectuele bouwmeesters van het Hollands Klassicisme

Na 1625 kwam geleidelijk een intellectuele bouwvorm naar voren: het Hollands Klassicisme. Deze richting werd bevorderd door het directe contact dat kunstschilders onderhielden met Italië. Enkele architecten die ook als schilder waren opgeleid, deelden in deze belangstelling. Voor hen was een langdurig verblijf in Italië moeilijk aangezien zij er niet – zoals hun schilderende collega's – hun vak konden uitoefenen. De belangstelling voor de Italiaanse architectuur werd gesteund door enkele architectuurboeken, zowel van Vignola (1562), Palladio (1570), Scamozzi (1615) als Rubens (1622). De beide laatste traktaten kwamen uit in de tijd van herstel van ons land en hadden de meeste invloed.

Enkele Haarlemse schilders-architecten als Jacob van Campen en Salomon de Bray vormden de voorhoede van de klassieke stroming.

Den Haag pakte de nieuwe stroming meteen op. Daar begon kort na 1630 een grote bouwactiviteit. Men kon bij de stadsuitleg direct gebruik maken van de nieuwe opvattingen en bouwde gevelwanden met huizen in de nieuwe stijl (III, 87). Amsterdam volgde op enige afstand. Pieter de Keyser werd na 1621 stadssteenhouwer als opvolger van zijn vader. Hij was meer steenhandelaar dan architect (II, 55). Pas tegen 1640 kwam het Klassicisme met de schilder-architect Philip Vingboons te Amsterdam op gang.

De grote werken in Holland van omstreeks 1630, zoals de Paleizen van Frederik Hendrick en de Westerkerk te Amsterdam, vergden veel natuursteen waarbij de grote steenhandelaren betrokken waren. Zowel voor de bestelling van gehakt steenwerk als van onafgewerkte blokken waren geveltekeningen nodig waarop de steensneden waren aangegeven. Met deze tekeningen konden de steenhandelaren variaties op de ontwerpen maken.

Belangrijke klassicistische bouwwerken in Overijssel lijken eerder ontworpen door steenhandelaren dan door architecten uit Holland (IV, 134).

Om het monopolie van Zwolle te breken, kochten enkele Amsterdamse kooplieden circa 1640 voor vele jaren de gehele productie van de zandsteengroeven op. Kort daarop liepen de grote werken af. Wat overbleef, was kleiner werk in de vorm van handelsartikelen, zoals klauwstukken en festoenen. Deze kwamen niet alleen te pas bij de grote huizenproductie te Amsterdam maar ook rondom de gehele Zuiderzee. Er zijn voorbeelden van te vinden tot circa 1675 (afb. 3).

Enige indruk van wat er al zo te koop was – of op korte termijn kon worden geleverd – geven twee bladen die toegevoegd zijn aan een jongere uitgave van Simon Bosbooms veel gebruikte boekje over De Vijf Collommen dat de korte naam 't Dubbelt Bosboom meekreeg (afb. 8). Dat dit handelswerk ook veel Amsterdamse gevels opfleurde blijkt uit een keur uit 1686 waarin men tegemoet kwam aan een klacht van steenhouders. Er werd bepaald dat steenwerk voor huizen dat in de stad of daarbuiten was gemaakt alleen door een gilde-meester mocht worden geplaatst.

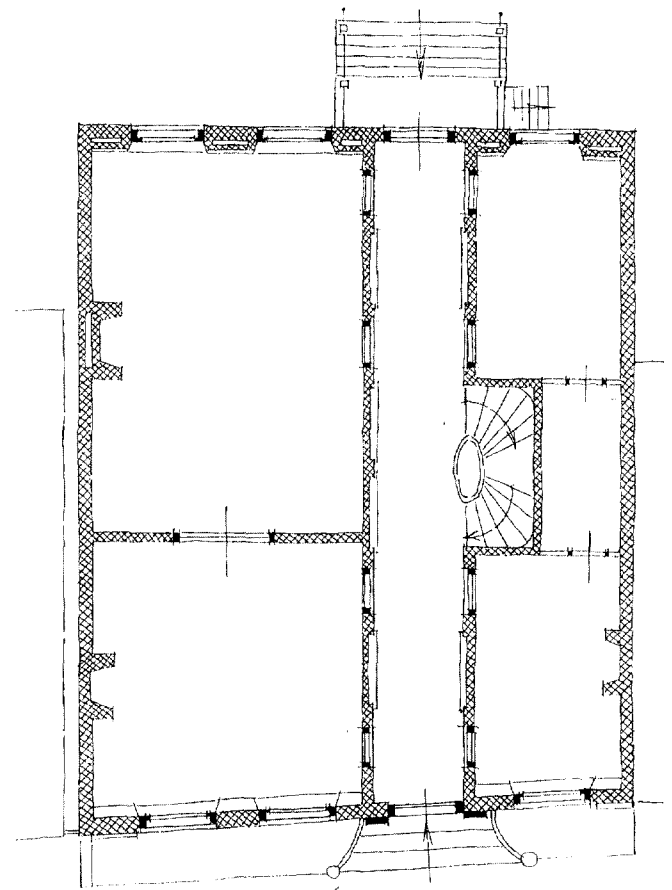
Klassicistische gevels van baksteen waren vanaf het begin in de meerderheid en konden door goede metselaarsbazen worden nagevolgd. De weinige benodigde natuurstenen ornamenten werden dan uit de handel verkregen of bij een plaatselijk atelier besteld.

Aan de verhoudingen en aan de details van kapitelen en basementen van pilasters kan men zien dat metselaars de ontwerpers waren (IV, 132).

Zij introduceerden nieuwe onklassieke composities zoals gevels van drie vensters breedte waarvan de beide middenpilasters tot in de top doorliepen (afb. 9). Dergelijke metselaarsgevels worden met grote hardnekkigheid aan Vingboons toegeschreven, hoewel hij dit soort composities nooit gebruikte.

Bouwbazen en kunstateliers

De Hollandse invloed op de oostelijke provincies bracht in de eindfase enkele grote bouwwerken voort als Het Loo en Mid-

Afb. 10. Monnickendam, Noorddeinde 5 uit 1746 (bezit HdK). Tweedelige plattegrond met links twee kamers en suite en rechts het ganggebied. Stamvader van de 19de eeuwse plattegronden van grote stadshuizen en villa's. (Tek. H.J. Zantkuij).

dachten. Na de dood van Willem III in 1702 verstarde de Hollandse bouwkunst en daarmee ook die in Oost-Nederland. De hoofdopzet van de huizen veranderde niet meer. Wel werden de interieurs en daarmee ook de vensters gemoderniseerd. In de gevels viel de nadruk steeds meer op de ingangspartij in het midden. Daar kwamen sierstukken die vaak tot boven de gootlijst werden voortgezet

Huizen waren traditionele producten, die bij de betere bouwbazen besteld konden worden. Zij werden opgefleurd door het werk van stukadoors en ateliers voor houtsnij- en steenhouderswerk. De opdrachtgevers lijken zich vooral voor deze afwerking te hebben geïnteresseerd. Daardoor bereikte het ornamentwerk een hoge kwaliteit. Dit blijkt ook uit het grote aantal fraaie orgelfronten in de kerken.

Het ene atelier werkte moderner dan het andere, zodat aan één huis verschillende decoratiestijlen naast elkaar kunnen voorkomen. Deze sierstijlen, genoemd naar de Franse koningen, zijn hier minder exact te dateren dan in het land van herkomst (III, 110; IV, 147).

Verschillende grote ateliers werkten over een groot gebied (II, 110; III, 122; IV, 145). Dergelijke vaklieden werkten zowel naar eigen ontwerp als naar dat van collega's.

De stucwerkers hadden eenzelfde uitgebreide praktijk als de steenhouwers. Soms werd steenhouwwerk en stucwerk door dezelfde firma gemaakt. Ook stukadoors ontwierpen gebouwen; het grote voorbeeld daarvan was Jacob Otten Husly (II, 93).

Door toedoen van deze nieuwe ontwerpers veranderden de interieurs volledig. Zij werden lichter en opener. De trappen werden sierlijker en van boven soms voorzien van een lichtkoepel (II, 316; IV, 102). Op de hoofdverdieping deden dubbele binnendeuren naar de gang hun intrede (I, 84). Deze kwamen ook in het midden van de wand tussen de voor- en achterkamers (afb. 9; II, 238, 266; III, 188, 286; IV, 142).

Na circa 1775 drong de invloed van het internationale klassicisme in ons land door, hetgeen ertoe leidde dat de bouwkunst van de 17de eeuw weer in de belangstelling kwam. Deze 'Hollandse Herleving' was geen stadsstijl, evenmin een product van het Haagse Hof, maar vond meer weerklank in patriottische kringen (IV, 150). Het classicisme vermeed het krullige sierwerk en beperkte zich tot architectonische elementen. De strakke gevels in 17de-eeuwse trant met middenpartijen en frontons waren weer terug.

Gediplomeerde architecten en meedenkende opdrachtgevers

Na de Franse bezetting werd een officiële tekenopleiding gestart. Door het uitreiken van diploma's moesten de bouwkundigen meer aanzien krijgen. Na de algemene verarming van de oorlogsjaren kwam de bouwnijverheid maar langzaam op gang. Strakke, witte gevels in de steden en bescheiden buitenhuizen gaven de toon aan.

De laatste verzezen in de directe omgeving van de steden en op nieuw gestichte buitenplaatsen op de woeste gronden (IV, 156). Zij leenden zich goed voor experimenten met galerijen en loggias. Hun grondplan bleef meestal symmetrisch. Uit de vele experimenten op dit gebied blijkt dat de opdrachtgevers niet meer alleen in de afwerking maar ook in de hoofdvorm van hun bouwwerken geïnteresseerd waren.

Buitenlandse bouwmodellen sloegen aan bij kleine buitenhuizen en bij dienstgebouwen op grote buitenplaatsen. Italiaanse villa's waren grillige bouwsels met een torenvormig accent; zij kwamen in ons land weinig voor. Zwitserse chalets waren talrijker en leenden zich voor boerderijen, paardenstallen en koetshuizen. Engelse cottages deden het goed als tuinmanswoning. De grote huizen in de stad en daarbuiten bleven overwegend saaie blokken. Er kwam meer variatie in raamvormen. Spits- of rondbogen of een drievoudige venstergroep kwamen veel voor. Na circa 1850 voorzagen men de gevels van 'reliëfpleisterwerk' waarmee pilasterachtige elementen en horizontale gevellijsten gevormd konden worden. De vensters kregen zware omlijstingen met ronde hoeken en aan de bovenzijde een kuifstuk (IV, 163-165).

De oude stadsmuren werden hier en daar vervangen door 'wandelingen'. Dat waren parkstroken met villa's en huizenblokken.

Huizenblokken in de stad werden als één geheel gecomponeerd en werden het voorbeeld voor gevelrijen in de latere stadsuitbreidingen (III, 146; IV, 163)).

Zowel de plattegronden van villa's als die van de royale rijenhuizen waren afstammelingen van het vierraamshuis uit de 18de eeuw (afb. 10). Zij bestonden uit twee delen: een kamerstrook en een strook voor gang, trap en keuken. Deze plattegrond was de stamvader van een groot deel van de 19de-eeuwse huizen. Hij was zowel bruikbaar voor drieraams rijenhuizen, voor boven- en benedenhuizen als voor villa's (III, 434, 439).

Tegen 1875 kwam er aanvallen op de stijve blokvorm. Zonder ook maar iets aan de hoofdindeling van de plattegronden te veranderen, werden de omtrek van de huizen en de dakcontour onregelmatig gemaakt. Voor een royale villa werd de toren een bijna verplicht element. Hij vormde de entree tot de gangstrook, die ook keuken en trappenhuis bevatte. Vooral de gangstrook kreeg kunstmatig een grillig uiterlijk. De kamerstrook ernaast werd voorzien van overbodige uitstulpingen en hoektorens. Deze kunstgrepen dienden om van de saaie blokvorm af te komen. Het inwendige veranderde er niet door. De eeuwenoude huisindeling bleef gangbaar, met de stookplaatsen en meubels op de traditionele plaats.

Ook Berlage deed mee aan dit opzettelijke, onfunctionele openbreken van de hoofdvorm, zoals blijkt bij zijn Villa Heymans te Groningen en het raadhuis van Usquert uit 1928 (IV, 167). Rietveld greep dieper in bij de inwendige huisstructuur en tastte de traditionele, hokkerige woonvormen aan. Zijn spaarzaamheid met sanitair, keuken- en bergruimte werd minder gewaardeerd. Het bleef bij een inspirerend experiment dat het nageslacht aanzette tot een verder zoeken naar nieuwe woonvormen.

Kleine vrijstaande huizen kregen een grillige hoofdvorm, waarbij de inwendige hokkerigheid werd gehandhaafd. Deze stijl – de Amsterdamse school of Art Deco – breidde zich uit tot aan de landsgrenzen. Omstreeks 1930 was Nederland hiermee tot één groot, burgerlijk huisgebied geworden, maar architecten waren daar nauwelijks aan te pas gekomen.